

Mariusz R. Drozdowski

Uniwersytet w Białymstoku

**KOZACZYŃNA ZAPOROSKA
A MIĘDZYGÓRSKI MONASTER
PRZEMIENIENIA PAŃSKIEGO**

W toczącej się niemalże od XIX w. dyskusji badaczy dziejów Kozaczyzny zaporoskiej na temat jej roli w walce o przywrócenie Cerkwi prawosławnej należnych jej praw otwartą kwestią pozostaje nadal podejście tej społeczności do spraw religijnych¹. W dotychczasowym dorobku historiografii polskiej

¹ Należy tu wymienić m.in.: E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907, s. 200–216; A. Jabłonowski, *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1912, s. 217 i n.; W. Tomkiewicz, *Powstanie kozackie w roku 1630*, „Przegląd Powszechny” 1930, t. 187, s. 104–128; idem, *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Okres walki z unią kościelną 1596–1635*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 200, s. 168 i n.; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, passim; Z. Wójcik, *Dziki Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1961, s. 60–81, 96 i n.; W.A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r.*, Kraków 1984, s. 168–191; T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985, s. 74–115; eadem, *Od unii brzeskiej do unii hadziackiej – dzieje porażki czy szansy*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” (dalej: WZU) 1997, t. 4–5: *Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica*, red. S. Kozak, s. 105–117; T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, *Społeczeństwo–religia–kultura*, [w:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin 2000, s. 111–151; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, passim; idem, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 55–233; T. Kempa, *Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625 r. (publikacja źródła)*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, t. 2, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, K. Mikulski et al., Toruń 2003, s. 289–296; idem, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, s. 305–434; M. Franz, *Idea państwa kozackiego na Ukrainie w XVI–XVII wieku*, Toruń 2007, s. 209–229; idem, *Ideologia religijna a sojusze polityczne Kozaczyzny w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 317–328; M.R. Drozdowski, *Kozaczyzna wbrew hierarchii prawosławnej – 1625 rok*, WZU 2004, t. 17–18, s. 379–388; idem, *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008; T. Hodana, *Między królem*

poświęconej Kozakom panuje przekonanie, że ich udział w konflikcie religijnym między prawosławnymi a unitami skupiał się przede wszystkim na działaniach zmierzających do przywrócenia Cerkwi utraconych przez nią wolności. Większość historyków – z wyjątkiem Teresy Chynczewskiej-Hennel, która rozpatrując stosunek Kozaków do spraw wiary w kontekście kształtowania się ich świadomości narodowej, podała jednocześnie w wątpliwość pogląd o ich indyferentyzmie religijnym – nie podjęła jak dotąd próby określenia stopnia świadomości religijnej Zaporozców², ukazanie bowiem roli religii w życiu i w działalności Kozaczyzny w zasadniczy sposób wpłynęłoby na zmianę jej dotychczasowego wizerunku jako społeczności z natury nietroszczącej się zbytnio o zbawienie swojej duszy, a tym samym umacniałoby pogląd o jej stanowym charakterze. W odczuciu piszącego te słowa należałoby też przywrzeć się stosunkowi Zaporozców do religii w okresie poprzedzającym zawarcie unii brzeskiej.

Także w dotychczasowym dorobku historiografii ukraińskiej problem religijności Kozaczyzny – podobnie jak w przypadku historiografii polskiej – został w zasadniczy sposób ograniczony do ukazania walki Kozaków w obronie praw wyznawców prawosławia³. Poza Witalijem Szczerbakiem, który za

a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI–połowy XVII stulecia), Kraków 2008, s. 63, 68, 70, 73, 76, 87.

² T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa...*, s. 74–115; zob. też M.R. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna Zaporoska...*, passim.

³ Z licznych prac historyków ukraińskich należy wymienić: П.А. Кулишь, *История воссоединения Руси*, t. 1, Санкт-Петербург 1874, s. 34, 182; С.Т. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, t. 1, Киев 1883, passim; П.Н. Жукович, *Первый польский сейм после убийства Иосафата Кунцевича*, „Христианское чтение” 1908, t. 225–226, s. 27–41, 385–401; idem, *Перед казацким разгромом (варшавский сейм 1625 года)*, „Христианское чтение” 1911, t. 227–228, 1908, s. 1111–1147; idem, *Киевский собор 1629 года (по новым материалам)*, „Христианское чтение” 1911, t. 235, s. 74–92, 353–369; idem, *Религиозно-церковный элемент в казацком восстании 1630 года (Под предводительством Тараса)*, „Христианское чтение” 1911, t. 236, s. 777–802, 987–1007; І. Крип'якевич, *Нові матеріали до історії соборів 1629 р.*, „Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка” (dalej: ЗНТШ) 1913, t. 116, s. 5–39; idem, *Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.*, ЗНТШ 1914, t. 117–118, s. 65–106; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 7: *Козацькі часи – до року 1625*, t. 8, ч. 1: *Від Куруківщини до Кумейщини (Роки 1626–1638)*, ч. 2: *Початки Хмельниччини (1638–1648)*, ч. 3, *Хмельниччина в роццвіті 1648–1650*, Київ 1995, passim; С. Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996, s. 131–224; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*, przekł. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 175–179; F.E. Sysyn, *Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1982, t. 27, s. 67–92; В.О. Щербак, *Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр.*, Київ 1989, s. 28–43, 52–81; idem, *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.*, Київ 2000, s. 205–225; S. Płochey [S. Płokhy], *Między Rusią a Sarmacją: „uparodowienie” Kozaczyzny ukraińskiej w XVII–XVIII w.*, [w:] *Między sobą...*, s. 152–172, idem, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford 2001, passim; idem, *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ 2005, passim.

ważny czynnik kształtowania się samoświadomości Kozaków uznał ich walkę po stronie prawosławia⁴, i Serhijem Płochijem, ukazującym wpływ religii na ideologię, społeczne i polityczne zależności oraz na tożsamość wojska zaporoskiego⁵, większość historyków kwestię podejścia Zaporozców do religii traktowała w sposób marginalny.

Z pewnością czynnikiem, który w zasadniczy sposób przyczynił się do wkroczenia Kozaków na arenę walk religijnych, jak również do zmanifestowania przez nich odczuć religijnych, były ustalenia zawartej w roku 1596 unii brzeskiej, dzielące społeczność prawosławną Rzeczypospolitej na dwa zwalczające się obozy: prawosławny i unicki. Nie ulega wątpliwości, iż wynikające z tego faktu włączenie się Kozaczyzny w proces przywracania Cerkwi prawosławnej należnych praw i wolności umacniało w jej świadomości przekonanie o przynależności do Kościoła wschodniego, co nie pozostawało bez wpływu na rozwój jej religijności.

Wydaje się, że trudną do przecenienia rolę w kształtowaniu się wyznaniowego oblicza Kozaczyzny odegrały jej kontakty z monasterami prawosławnymi. Należy zaznaczyć, że tradycja tych związków sięga okresu, w którym dokonywał się proces przemiany Zaporozców w świadomy swych praw i przywilejów oraz odrębności narodowej stan społeczny. Mam tu na myśli 2. poł. XVI w. i fakt nadania im przez Stefana Batorego miasteczka Trechtymirów z monasterem Zarubskim Preczystej, gdzie planowano założyć szpital dla rannych i wysłużonych Kozaków oraz przechowywać przekazane przez króla insygnia władzy, tj. chorągiew, buława, buńczuk, pieczęć wojskowa, bębny i trąby⁶. Warto wspomnieć, że kiedy na czele monasteru stanął Ezechiel Bułyga-Kurcewicz, klasztor zaczął pełnić rolę łącznika między hierarchią prawosławną a Kozakami. Przyjeżdżali do niego przedstawiciele duchowieństwa, a w późniejszym czasie sam metropolita, by wraz ze starszyzną kozacką opracowywać wspólny plan działań w zmaganiach z unitami⁷. Nie należy także zapominać o dość

⁴ B.O. Щербак, *Українське козацтво...*, s. 205–225.

⁵ S. Plochy, *The Cossacks and Religion...*, passim.

⁶ Jak zanotował Paweł Piasecki, Kozakom został nadany zamek trechtymirowski, w którym brać kozacka „[...] obrad swoich, rządu wojskowego jako w miejscu bezpiecznym, stolicę oraz arsenał i skład wojenny rynsztunków założyć mogła” – *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopisma, poprzedzony studjum krytycznym na życiem i pismami autora*, wstęp i oprac. J. Bartosiewicz, Kraków 1870, s. 46. Na temat sporu o rolę, jaką Batory wyznaczył Trechtymirowi, zob. W. Jarosz, *Legenda batoriańska. Krytyczny szkic a dziejów Zaporozża*, „Kwartalnik Historyczny” 1903, t. 17, s. 596–616; A. Jabłonowski, *Z powodu artykułu Włodzimierza Jarosza*, „Kwartalnik Historyczny” 1904, t. 18, s. 487–490.

⁷ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795*, przekł. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 240.

bliskich kontaktach Kozaków z Ławrą Pieczerską, monasterem Sofijskim czy św. Michała Archanioła o Złoty Kopuła⁸. Szczególną jednak rolę w formowaniu cerkiewnych tradycji Kozaczyzny odegrał Międzygórski Monaster Przemienienia Pańskiego⁹.

Ustalenie ścisłej daty założenia klasztoru wzbudzało wiele kontrowersji wśród historyków badających dzieje Kijowa. Według Maksyma Berlińskiego znajdująca się na obszarze miasta pierwotna cerkiew Białego Spasa została zbudowana w 1164 r. z inicjatywy księcia Andrzeja Bogolubskiego¹⁰. Z kolei metropolita kijowski i halicki Eugeniusz Bołchowitinow¹¹, a za nim Michał Maksymowicz¹² uważali, że ową cerkiew założyli w 988 r. mnisi przybyli z Grecji do Kijowa wraz z pierwszym metropolitą kijowskim Michałem. Poglądy te zdecydowanie zakwestionował Nikołaj Zakrewskij. Udowadniając m.in. że informacja o udziale Andrzeja Bogolubskiego w powstaniu monasteru w żaden sposób nie pochodziła z XX-wiecznych latopisów, a była jedynie wymysłem XVII-wiecznego synodyku międzygórskiego, badacz ten wysunął jednocześnie tezę o XVI-wiecznej proveniencji klasztoru¹³. Trzeba w tym miejscu dodać, że pierwszy historyczny dokument odnoszący się do międzygórskiego monasteru – pismo Zygmunta

⁸ Zob. О.С. Кузьмук, „Козацьке благочестя”: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин, Київ 2006.

⁹ Z ważniejszych prac należy wymienić: П. Свиньин, *Киево-Межигорская фаясовая фабрика*, „Сын Отечества” 1816, nr 7, s. 3–14; С. Лободовский, *Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре*, Киев 1830; М.Ф. Берлинский, *Краткое описание Киева*, Санкт-Петербург 1820, s. 120–121; idem, *Известия о межигорской церкви*, „Труды и летописи Общества истории и древностей российских” 1830, ч. 5. кн. 1, s. 126–130; Е.М. Крыжановский, *Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.)*, „Киевские епархальные ведомости” (dalej: КЕВ) 1863, nr 23, s. 702–715; nr 24, s. 740–750; М.А. Максимович, *Сказание о Межигорском монастыре*, Киев 1865, отд. оттиск из КЕВ 1865, nr 6; Н. Закревский, *Описание Киева*, т. 2, Москва 1868, s. 455–500; Г. Шиманский, *Некоторые сведения о Межигорском бывшем ставропигиальном монастыре*, КЕВ 1872, nr 13, s. 298–311; idem, *К истории Межигорского монастыря*, КЕВ 1895, nr 8, s. 344–350; А. Андриевский, *По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории*, „Киевская старина” (dalej: КС) 1885, nr 9, s. 178–183 (Известия и заметки); Е.М. Крыжановский, *Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.)*, [w:] *Собрание сочинений Е.М. Крыжановского*, т. 1, Киев 1890, s. 244–266; Н.И. Петров, *Историко-топографические очерки древнего Киева*, Киев 1897, s. 241–251; А. Хреbtов, *Межигорье*, „Исторический вестник” 1907, т. 108, nr 6, s. 965–971; В. Біднов, *Сичовий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам’яті та освітленні історичних джерел*, ЗНТШ 1927, т. 147, s. 80–102; Н.О. Герасименко, *До історії Межигір’я*, „Український історичний журнал” 1990, nr 12, s. 90–99; eadem, *Межигір’я: сторінки історії*, КС 1996, nr 4/5, s. 35–48; eadem, *Історія Межигір’я*, Київ 2005; О. Брєак, *Дослідники Межигір’я*, [w:] *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей*, вип. 9, Київ 2000, s. 122–127.

¹⁰ М.Ф. Берлинский, *Краткое описание...*, s. 120.

¹¹ Е. Болховитинов, *Описание Киево-Печерской Лавры*, Киев 1795, s. 152.

¹² М.А. Максимович, *Сказание о Межигорском...*, s. 5–6.

¹³ Н. Закревский, *Описание Киева...*, s. 455–501.

Starego do wojewody kijowskiego Andrzeja Niemirowicza z 1523 r. – wydaje się potwierdzać jego istnienie już w XV w.¹⁴ Mowa w nim o przekazaniu przez króla cerkwi św. Spasa Misajłowi Szczerbinie w celu jej odnowienia, albowiem – jak czytamy w dalszej części dokumentu – ta *церковь Божья отъ вынятия Киевского опустела и хвалы Божьи въ ней не было*¹⁵.

Nawiązanie w liście do bliżej nieokreślonego pod względem chronologii spustoszenia Kijowa przez Tatarów mogło odnosić się do najazdu Mengli Giraja w roku 1482, podczas którego interesujący nasz klasztor został całkowicie zniszczony¹⁶. Odnowiony przez Szczerbinę monaster został w 1571 r. oddany pod zarząd zamku kijowskiego, czyli Konstantego Wasyla Ostrońskiego.

Ważny w XVI-wiecznym życiu monasteru był rok 1576, w którym Stefan Batory przywrócił mu dawne prawa i posiadłości. Ponadto władca ten polecił rotmistrzowi kijowskiemu Kacprowi Stuzieńskiemu bronić klasztoru przed gwałtami ze strony podstarościego kijowskiego Eustachego Rużyńskiego, oskarżonego przez mnichów o zabór klasztornych gruntów¹⁷.

Równie problematyczne, jak precyzyjne określenie czasu założenia monasteru, jest ustalenie przybliżonej daty początku jego związków z Kozaczyzną zaporoską. Zapewne nie stanowił jej pierwszy kontakt czerńców monasteru z mieszkańcami Zaporozża, albowiem nie był on dla mnichów zbyt szczęśliwy. Przypomnijmy, że podczas powstania Krzysztofa Kosińskiego pisarz wojska zaporoskiego Iwan Hrenkowicz wraz ze swymi towarzyszami napadł na klasztor, grabiąc go doszczętnie. Oprócz tego Kozacy związali i dotkliwie pobili ówczesnego ihumena Borysewicz-Kopota¹⁸. Ten przykry incydent Zakrewskij nie bez słuszności tłumaczył przede wszystkim wojną, jaką Kosiński prowadził przeciwko kniaziom Ostrońskim, oraz tym, że międzygórski monaster znajdował się w tym czasie pod zarządem wojewody kijowskiego Konstantego Wasyla Ostrońskiego¹⁹.

Wydaje się, że początek nowego okresu w kontaktach Zaporozców z monasterem wyznacza ich coraz bardziej aktywne i samodzielne zaangażowanie

¹⁴ Pismo Zygmunta Starego do wojewody kijowskiego Andrzeja Niemirowicza, Kraków, 12 III 1523, *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею* (dalej: АоЮЗР), t. 2: 1506–1544, Санкт-Петербург 1848, s. 151–152.

¹⁵ *Ibidem*, s. 152.

¹⁶ М.А. Максимович, *Сказание о Межигорском...*, s. 9.

¹⁷ Н. Закревский, *Описание Киева...*, s. 462–464; М.А. Максимович, *Сказание о Межигорском...*, s. 11–12.

¹⁸ Н. Закревский, *Описание Киева...*, s. 465; О.С. Кузьмук, *Межигірський монастир і Запорізька Січ*, „Київська старовина” 2003, nr 3, s. 22–23.

¹⁹ Н. Закревский, *Описание Киева...*, s. 465.

się na rzecz Cerkwi prawosławnej w jej walce o przywrócenie należnych praw i wolności. W odczuciu piszącego te słowa symptomy tego zjawiska możemy dostrzec w połowie drugiego dziesięciolecia XVII w.²⁰ Wypada się w związku z tym zgodzić z opinią Olekseja Kuzmuka, który stwierdził, że formułowanie się w środowisku kozackim osobliwego statusu międzygórskiego monasteru przypada na 1. poł. wspomnianego wieku²¹. Tu nasuwa się pytanie o przyczynę wyboru przez Kozaków właśnie Międzygórza, a nie innego klasztoru, na wojskowy monaster. Zapewne imponował im fakt, że monaster ten otrzymał w 1610 r. status stauropigii, przez co był niezależny od miejscowego metropolity. Niemalą rolę odegrało też jego położenie w niewielkiej odległości od Kijowa, co wychodziło naprzeciw dążeniom Kozaków do posiadania „życiowej przestrzeni” poza granicami miasta. Duże znaczenie miał wreszcie wybór Piotra Mohyły na metropolitę kijowskiego w 1632 r., od tego bowiem momentu znacznemu pogorszeniu uległy bardzo zażyłe dotychczas relacje między Zaporozcami a przedstawicielami hierarchii prawosławnej²².

Pierwszą wzmiankę o tym, że Międzygórze jest kozackim monasterem, znajdujemy w *Latopisie Lwowskim*²³. Warto dodać, że stanowił on część składową zbioru różnych materiałów uporządkowanych przez Michała Hunaszewskiego w latach 30.–40. XVII w. i jest uznawany za jedno z ważniejszych źródeł narracyjnych tego stulecia, wyróżnia się ponadto znaczącymi walorami literackimi²⁴. W dokumencie zapisano, że *На третій день тії ж німці Ієрданський под киевським монастирем пошарпали і до Межигорського монастиря хтіли штурмовати, леч ся чернці постерегли, забіжали тому. Що ж, розумієте, в яком ми страху були, же юж в козацькім монастиру, на котрий вишисткі зубами скреготали!* [podkreślenie M.R.D.] *І певне, гди би ся їм ведлуг замислов їх повело, вишисткой би ся русі було достало, але тамтому місцу на горі так ся трагедія точила*²⁵.

Kolejnego świadectwa wskazującego na związki między Kozakami a międzygórskim monasterem dostarcza nam Szymon Okolski. Rekonstruując

²⁰ Zob. T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa...*, s. 88; M.R. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna...*, s. 78.

²¹ O.C. Кузьмук, *Межигірський монастир...*, s. 23; idem, *Стосунки Війська Запорозького Низового з Києво-Межигірським монастирем*, [w:] *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах*, t. 2, ред. В.А. Смолій, Київ 2007, s. 75.

²² О.П. Крижанівський, С.М. Плохій, *Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах*, кн. 3: *Кінець XVI – середина XIX століття*, Київ 1994, s. 51–62.

²³ О.А. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження*, вид. 2, Київ 1971, s. 99–124.

²⁴ Ю.А. Мицик, *Украинские летописи XVII века*, Днепропетровск 1978, s. 46, 51.

²⁵ О.А. Бевзо, *Львівський літопис...*, s. 109.

wydarzenia związane z wystąpieniem Jakuba Ostrzanina [Ostranica]²⁶, w bardzo wymowny sposób opisał on stosunek ludności Ukrainy do wkraczających na włości oddziałów powstańczych: *Wyszedł tedy już z Zaporozża Ostrzanin, jakoby to już ogromnie, straszno, niewzyciężenie, stale, że przy armacie przysposobionej, że dosyć mają obiecanych ratunków, wielu okolicznych widzą sobie dobrze życzących, a rzplętej zdrajców: jedni prochy gotują, drudzy ludzie, ci pieniądze, ci prowiant, już i szpital swój Trechtymirów opatrzyli, już im monaster międzyhorski applaudet!* [podkreślenie M.R.D.], *już pieczary hołdują, już na wodach prześcia gotowe, już do Ostrzanina: veni, vide, vince, rzeki Wszół, Suła, Starzec i Dniepr echo odnoszą*²⁷.

Powyższy fragment pozwala nam przypuszczać, że międzygórski monaster czynił także pewne posługi dla walczących Kozaków. Mógł być przez nich wykorzystywany jako szpital dla rannych, obóz, w którym mogli się schronić i wypocząć po trudach walk, czy jako dogodne miejsce przeprawy przez Dniepr.

Konflikty zbrojne między Rzeczpospolitą a Kozaczyzną w 1. poł. XVII w., a przede wszystkim powstanie z 1648 r., rujnowały zarówno sam monaster, jak i przynależne do niego dobra²⁸. Dlatego też i hetman Chmielnicki, i jego następcy – biorąc pod uwagę zasługi klasztoru w walce w obronie prawosławia – wydawali uniwersały, w których przyznawali mu prawa do posiadanej ziemi oraz nadawali nowe wsie wraz z poddanymi zobowiązanymi do wykonywania powinności na jego korzyść²⁹. W okresie wojny narodowowyzwoleńczej doszło także do znacznego zbliżenia między klasztorem a Siczą Zaporoską, która – co warto w tym miejscu podkreślić – po śmierci Chmielnickiego była w permanentnej opozycji do polityki naddnieprzańskich hetmanów, a co więcej, sama aktywnie uczestniczyła w politycznej walce wyrażającej się wywoływaniem powstań czy szukaniem poparcia u Moskwy w zmaganiach jej przedstawiciela o buławę hetmańską³⁰.

²⁶ Zob. A. Borowiak, *Powstanie kozackie 1638*, Zabrze 2010.

²⁷ S. Okolski, *Kontynuacja dyaryusza wojennego w roku 1638 odprawiona*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 91.

²⁸ Zob. Н.О. Герасименко, *Києво-Межигірський монастир і Запорізька Січ (до історії взаємозв'язків)*, [w:] *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань)*, ред. В.А. Смолій, Київ–Черкаси 1994, s. 55–57.

²⁹ Zob. Uniwersał Bohdana Chmielnickiego do Międzygórskiego monasteru, Korsuń, 20 grudnia 1652, АоЮЗР т. 5: 1633–1699, Санкт-Петербургъ 1853, s. 90–91; Uniwersał Iwana Wyhowskiego do Międzygórskiego monasteru, Kijów, 16 października 1657, ibidem, s. 100; Uniwersał Jurija Chmielnickiego do Międzygórskiego monasteru, Czehryń, 7 lutego 1660, ibidem, s. 107.

³⁰ О.С. Кузьмук, „Козацьке благочестя”..., s. 42; zob. też В. Горобець, „Чорна рада” 1663 року. *Передумови, результати, наслідки*, Київ 2013.

Istotnym elementem siczowej organizacji była Cerkiew, sprzyjała ona bowiem przenikaniu do środowiska Zaporozców zasad chrześcijańskich i kultury duchowej. Starszyzna, doskonale rozumiejąc znaczenie Cerkwi dla Siczy Zaporoskiej, czyniła wielkie wysiłki na rzecz jej utrzymania. Dla zaspokojenia duchowych potrzeb niżowców niezbędne było jednak duchowieństwo. W okresie od 1576 do 1672 r. rekrutowało się ono w głównej mierze z monasteru trechtymirowskiego, jednak wobec faktu jego zniszczenia w latach 60. XVII w. Zaporozcy podjęli działania zmierzające do zacieśnienia współpracy z międzygórkimi zakonnikami³¹. W kwietniu 1672 r. rozpoczęła się wymiana korespondencji między koszowymi atamanami a ihumenem Feodosijem Waskowskim. Doprowadziła ona w konsekwencji do następujących ustaleń:

- Kozacy uznali Międzygórze za wojskowy monaster oraz brali go pod swoją opiekę,
- klasztor zobowiązał się do przysłania na Sicz odpowiedniej liczby duchownych, jak i do utrzymywania wojskowego szpitala³².

Potwierdzenie opisanego tu stanu rzeczy odnajdujemy w liście Iwana Sirki do ihumena monasteru z 28 V 1676 r., w którym piszący prosi o przysłanie z monasterskich braci oprócz jeromonacha jeszcze piewczego, bo – jak podkreśla – *панове дяки свецкіетские єдни до того не способны*³³. Ponadto informuje on o postanowieniach Rady kozackiej przyznającej środki finansowe na utrzymanie monasterskiego szpitala³⁴.

Następnym krokiem do umocnienia związków między Siczą a monasterem był uniwersał podpisany przez koszowego atamana Hryhorego Iwanowicza z 4 X 1683 r. W dokumencie tym postanawiano, że tylko duchowni pochodzący z międzygórkiego klasztoru mogą pełnić posługę duchową przy siczowej cerkwi Pokrowy Przenajświętszej Bogarodzicy oraz że zaporoska parafia podlegać będzie ich władzy³⁵.

Powyższe ustalenia wywołały żywą reakcję innych monasterów, a przede wszystkim władzy duchowej w Kijowie, która nie godziła się na poddanie znajdujących się na Zaporozu cerkwi jedynie międzygórkowskiemu monasterowi. Ówczesny metropolita kijowski Gedeon Świętopełk Czetwertyński podjął działania na rzecz podporządkowania sobie zarówno Międzygórze, jak

³¹ Н.О. Герасименко, *Киево-Межигірський монастир...*, s. 56.

³² О.С. Кузьмук, *Стосунки Війська Запорозького Низового...*, s. 78.

³³ Сут. за: *История Новой-Сечи или Последнего коша Запорожского, извлечено из собственного Запорожского архива А. Скальковским*, Одесса 1841, s. 72–73;

³⁴ О.С. Кузьмук, *Стосунки Війська Запорозького Низового...*, s. 78.

³⁵ *История Новой-Сечи...*, s. 73–75; Н. Закревский, *Описание Киева...*, s. 480.

i zaporoskich cerkwi³⁶, jednak zakończyły się one fiaskiem, albowiem w wywołany przez nie konflikt między metropolitą, Kozakami a ihumenem monasteru Waskowskim włączył się patriarcha moskiewski Joachim Sawiołow, któremu od 1686 r. podlegała ukraińska Cerkiew. Jak wiadomo, Joachim przyjął postrzyżyny mnisze w międzygórskim monasterze i już jako patriarcha udzielał mu wszelkiego wsparcia oraz utrzymywał listowne kontakty z jego ihumenami. Fakty te, a przede wszystkim chęć przeciągnięcia Zaporozców na stronę Moskwy³⁷, spowodowały wydanie przez niego w dniu 5 III 1688 r. dokumentu, który potwierdzał klasztorowi nadany mu wcześniej przywilej stauropigialny, a co więcej, podporządkowywał mu cerkwie wojska zaporoskiego, zabraniając jednocześnie metropolicie kijowskiemu wtrącania się w wewnętrzne sprawy cerkwi kozackich³⁸.

Formalne potwierdzenie decydującego wpływu Międzygórza na Sicz przynosi niezachowany do naszych czasów dokument Piotra I z 12 V 1698 r., mówiący o wyłącznym prawie monasteru do sprawowania opieki duszpasterskiej na terytorium kozackim³⁹.

Aktywna współpraca między monasterem a Siczą – wyrażająca się głównie corocznym wysyłaniem mnichów do prowadzenia posługi duchowej przy siczowych cerkwiach – została przerwana na początku XVIII w. Pod koniec kwietnia 1709 r. rosyjska armia pod wodzą Piotra Jakowlewa oraz zagon kozacki na czele z pułkownikiem Gałaganem z rozkazu cara Piotra I wyruszyły w kierunku Siczy. 25 maja – w wyniku podstępnego działania Gałagana, zapewniającego wcześniej w rozmowie z siczowcami, że Sicz nie zostanie zajęta – oddziały rosyjskie wkroczyły na jej terytorium. Do niewoli dostało się 300 Kozaków, zaś sama Sicz została doszczętnie spalona⁴⁰. W ten oto sposób Moskwa rozprawiła się z Kozakami za popieranie hetmana Iwana Mazepy, który z częścią starszyny i wojska przeszedł na stronę króla szwedzkiego Karola XII⁴¹.

Odnowienie związków z klasztorem międzygórskim nastąpiło wkrótce po założeniu w marcu 1734 r. nad rzeką Podpolną tzw. Nowej Siczy⁴². Już na

³⁶ Д.І. Яворницький, *Історія запорозьких козаків*, t. 1, Київ 1990, s. 293; О.С. Кузьмук, *Межигірський монастир...*, s. 28.

³⁷ В. Біднов, *Січковий архимандрит Володимир Сокальський...*, s. 86.

³⁸ О.С. Кузьмук, „*Козацьке благочестя*”..., s. 48.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Н.О. Герасименко, *Києво-Межигірський монастир...*, s. 56; W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław 1973, s. 138; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795...*, s. 414;

⁴¹ Zob. Т.Г. Таирова-Яковлева, *Иван Мазепа и Российская империя. История „предательства”*, Москва 2011.

⁴² *История Новой-Сечи...*, s. 181–199.

początku kwietnia tego roku Kozacy zwrócili się za pośrednictwem generał-gubernatora Johana Weisbacha do arcybiskupa kijowskiego Rafała Zaborowskiego z prośbą o możliwość wybudowania na terenie Siczy cerkwi Pokrowy Przenajświętszej Bogarodzicy. W skierowanym do nich liście z 19 kwietnia Zaborowski nie tylko z wielką radością przystał na ich prośbę, lecz także polecił archimandrycie Hawryłowi sprawowanie w niej liturgii⁴³.

W tym samym czasie starania na rzecz podporządkowania Siczy duchowej władzy Międzygórze podjął niegdysiejszy archimandryta monasteru, Irodion Żurakowski. W swoim piśmie do Zaporozców z lipca 1734 r. informował o swym powrocie do monasteru, a także przypominał o ich dawnym z nim duchowym sojuszu. W odpowiedzi nadesłanej na początku następnego roku Kozacy oświadczyli, że chcą, aby ich duchowymi byli zakonnicy międzygórskiego monasteru⁴⁴. Wobec takiego obrotu sprawy abp Zaborowski w liście do Kozaków z początku marca 1735 r. wyraził swoją aprobatę dla sprawowania przez wspomniany klasztor opieki duchowej nad Siczą Zaporoską⁴⁵. Jeszcze w tym samym roku przybył na Sicz jeromonach Pawło Markiewicz z listami i podarunkami dla siczowej starszyny od archimandryty monasteru i kijowskiego metropolity. Był on pierwszym zwierzchnikiem siczowych cerkwi. Oprócz niego w omawianym okresie jeszcze 10 osób pełniło tę szaczną funkcję. Byli wśród nich m.in. Pafnutij, Michajło Illiaszenko, Warłaam Hryhorowicz, Makarij, Pawło Kazanowicz czy Wołodimir Sokalski⁴⁶.

Wraz z Markiewiczem przybyli na Zaporozie także jego pomocnicy: dwóch jeromonachów, dwóch jerodiakonów oraz jeden zakonnik, który przez cały czas musiał przebywać na terenie Siczy. Wszyscy oni byli zobowiązani do wspierania go w sprawowaniu służby w cerkwi oraz do wykonywania wszelkich jego poleceń. Oprócz tego każdy z nich pełnił określoną funkcję. I tak dla przykładu jeden z jerodiakonów był piewczym, drugi asystował jeromonachowi w odprawianiu nabożeństw, zakonnik zaś był odpowiedzialny za wyrób świec. Kucharz oraz pozostała służba rekrutowali się spośród Kozaków⁴⁷.

Warto tu dodać, że o liczbie mnichów przebywających na obszarze wojska zaporoskiego decydowało wiele czynników, wśród których najistotniejszą rolę odgrywały: aktualna sytuacja polityczna, rzeczywiste potrzeby Siczy oraz ilość

⁴³ O.C. Кузьмук, *Межигірський монастир...*, s. 29.

⁴⁴ Н. Закревский, *Описание Киева...*, s. 490.

⁴⁵ O.C. Кузьмук, *Стосунки Війська Запорозького Низового...*, s. 82.

⁴⁶ Ibidem, s. 89.

⁴⁷ Д.І. Яворницький, *Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г.*, Екатеринбург 1915, s. 7, 8, 10.

budowli religijnych. O ile w 1767 r. przebywało na Siczy 23 czernców, to już w 1771 r. było ich zaledwie 13, a to za sprawą trwającego konfliktu pomiędzy Rosją a Turcją⁴⁸. Wymiana siczowego duchowieństwa odbywała się raz na dwa lata, z reguły wiosną lub jesienią⁴⁹.

Za swoją służbę na Siczy mnisi otrzymywali od Zaporozców zapłatę w rublach, a także w mące. Pozyskiwane przez nich pieniądze stanowiły dużą część przychodów do budżetu klasztoru⁵⁰. Poza typową działalnością duszpasterską międzygórscy mnisi prowadzili także szpital dla wysłużonych Kozaków oraz szkołę kształcącą ich małoletnich potomków, w której nauczycielami przeważnie byli jeromonach lub jerodiakon-piewczy. Uczęszczających do niej uczniów – w liczbie od 30 do 100 – nauczano zazwyczaj alfabetu, czytania, pisania, modlitw oraz śpiewu cerkiewnego. Przynależano ich także do pełnienia służby w cerkwi⁵¹.

Omawiany okres charakteryzował się dość intensywnymi kontaktami siczowej starszyny z międzygórskimi zakonnikami. Wyrażały się one m.in. w częstej wymianie korespondencji między Siczą a Międzygórzem, w której koszowi atamani przesyłali archimandrytom życzenia z okazji Bożego Narodzenia i Nowego Roku, powiadamiali o lokalnych problemach mieszkańców Zaporozża oraz przedkładali swoje prośby zarówno w sprawach świeckich, jak i duchownych⁵². Niejednokrotnie przełożeni monasteru obdarowywani byli przez starszyny kozacką różnymi podarunkami. Na przykład w styczniu 1761 r. ówczesny archimandryta Nikanor otrzymał od atamana 1000, a od pisarza 20 rubli. Innym razem przekazano mu 10 kobył, źrebię, 10 krów, cztery woły oraz srebro do przyozdobienia szat na ikonie św. Mikołaja⁵³.

Przyjazne stosunki Kozaków z mnichami zakończył konflikt, jaki rozegrał się między nimi w latach 1773–1775. Szczególną rolę odegrał w nim koszowy ataman Piotr Kalniszewski⁵⁴, który – dążąc do poszerzenia autonomii wojska zaporoskiego również w sprawach wyznaniowych – doprowadził swymi działaniami, wbrew stanowisku Międzygórzca, do wyświęcenia w 1774 r. Wołodymira

⁴⁸ O.C. Кузьмук, *Межигірський монастир...*, s. 32.

⁴⁹ Д.І. Яворницький, *Две поездки...*, s. 8.

⁵⁰ Zob. А.О. Скальковський, *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*, Дніпропетровськ 1994, s. 156.

⁵¹ Н. Закревский, *Описание Киева...*, s. 492; O.C. Кузьмук, *Стосунки Війська Запорозького Низового...*, s. 90.

⁵² O.C. Кузьмук, *Стосунки Війська Запорозького Низового...*, s. 87.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Zob. В.В. Грибовський, *Кошовий отаман Петро Калнишевський. Монографія*, Дніпропетровськ 2004.

Sokalskiego na osobnego siczowego archimandrytę. Jego bezpośrednie podporządkowanie kijowskiemu metropolicie Hryhoremu Kremeneckiemu oznaczało uwolnienie się Siczy od dotychczasowej duchowej opieki monasteru⁵⁵. Ostatecznie wspomniany zatarg zakończył się wraz ze zburzeniem Siczy w 1775 r. przez wojska rosyjskie, w wyniku czego przestała istnieć także siczowa parafia.

Odnosząc się do codziennych praktyk religijnych mieszkańców Siczy w omawianym okresie, należy podkreślić, że nie odbiegały one zbytnio od tych, jakie panowały na obszarze Naddnieprza. W podobny sposób nauczano podstawowych zasad „wiary greckiej”, a także korzystano z tych samych ksiąg liturgicznych.

Wśród Zaporozców spotykamy wielu ludzi, którzy sumiennie wykonywali chrześcijańskie obowiązki. Do takich osób zaliczyć należy przede wszystkim siczowe kierownictwo i starszych wiekiem przedstawicieli społeczności kozackiej. Uczęszczali oni codziennie do cerkwi, przystrajali ikony, kupowali bogato zdobione cerkiewne chorągwie i krzyże oraz przyozdabiali drogocennymi kamieniami naczynia święte⁵⁶. Wyrazem pobożności Kozaków był także osobliwy stosunek do postów. W trakcie ich trwania wielu z nich udawało się do Międzygórze i do innych monasterów, gdzie pościli i oddawali się modlitwie⁵⁷. Także starszyzna koszowa zawiesziała na czas postu funkcjonowanie sądu, odkładając rozpatrywanie spraw karnych do jego zakończenia⁵⁸.

O pogłębianej religijności siczowców świadczy także ich wielki szacunek dla niektórych świętych. Na Zaporozżu szczególnie rozpowszechniony był kult Matki Bożej Opieki. Kozacy corocznie uroczyste obchodzili Jej święto, przypadające w dniu 1 października. O ich wyjątkowej estymie do Pokrowy świadczy fakt, że przybywali oni na Sicz, aby oddać Jej cześć nawet wtedy, gdy panowała tam epidemia dżumy, co miało miejsce w 1751 r. Warto także dodać, iż w dobie Nowej Siczy Matka Bożej Opieki stała się dla nich symbolem obrony przed zakażeniami Petersburga⁵⁹. Ponadto Zaporozcy dużą czcią otaczali św. Mikołaja z Miry oraz św. Andrzeja Apostoła, którego kult upowszechnił się w XVIII w.⁶⁰

⁵⁵ Н. Закревский, *Описание Киева...*, s. 493; В. Біднов, *Січовий архімандрит Володимир Сокальський...*, s. 95–100; О.С. Кузьмук, *Межигірський монастир...*, s. 38–39.

⁵⁶ *История Новой-Сечи...*, s. 81.

⁵⁷ Zob. Феодосий (Макарьевский), *Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея, Екатеринослав т-се Екатеринослав 1876*, s. 65–67.

⁵⁸ А. Скальковский, *Как судили и рядили в Сечи Запорожской*, „Киевская Старина” 1886, nr 3, s. 604–621.

⁵⁹ Zob. С. Плохий, *Покрова Богородиця в Україні*, „Пам’ятки України” 1991, nr 5, s. 32–39.

⁶⁰ Д.І. Яворницький, *История...*, s. 299.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że zapoczątkowane w 1. poł. XVII w. związki Kozaczyzny z międzygórskim monasterem nabrały osobliwego zespolenia dopiero w czasie istnienia Nowej Siczy. Te bardzo bliskie stosunki, oparte – co warto podkreślić – na uzyskiwaniu wzajemnych korzyści, trwały do 1774 r., kiedy to siczowcy podjęli decyzję o pozbyciu się duchowej opieki monasteru. Klasztor, zaspakajając duchowe potrzeby Zaporozców, nie tylko w znacznym stopniu zwiększył swoje dochody, lecz przede wszystkim podniósł swój autorytet wśród wiernych żyjących na obszarze niemalże całej Ukrainy, Kozacy zaś poza pozyskaniem zakonników niepodporządkowanych wyższej władzy duchownej i dużej części od nich zależnych w znaczący sposób pogłębiali swoją świadomość religijną głównie dzięki przekazywaniu im przez nich chrześcijańskiej moralności i kultury duchowej.

S u m m a r y

Zaporozhian Cossacks and the Mezhyhirya Saviour-Transfiguration Monastery

The article shows the relationships of the Zaporozhian Cossacks with the Mezhyhirya Saviour-Transfiguration Monastery from the late 16th century until the second half of the 18th century.

The proper lecture covers the issues related to determining the date of the establishment of the monastery and its development until the end of the 16th century, to the origins of establishing contacts with it by the Cossacks, in particular to their previous relationships with other monasteries as well as the activities of Mezhyhirya monks in the Zaporozhian Sich.

In addition, it presents the evolution of the relations of the monastery with the Zaporozhian Cossacks from occasional contacts in the first half of the 17th century to the thorough cooperation during the New Sich.

The article highlights the actions taken by the Cossacks in the 70-ties of the 17th century, which led to the establishment of spiritual care over them by Mezhyhirya monastery.

It also shows the process that led to the renewal of the Cossacks relations with the monastery after the foundation of the so-called New Sich in March 1734 on the Pidpilna River.

It also discusses religious practice of the residents of the Zaporozhian Sich. Among others, the issues related to the daily performance of Christian duties or the relationship of the residents of Sich to certain saints were mentioned.

The paper also considers the fact that the Cossacks took in 1774 the decision to stop the spiritual care that the monastery performed for them.

Here, particular attention has been paid to the attitude of the last kosh otaman, Piotr Kaliszewski, who seeking to expand the autonomy of the Zaporozhian army, also in matters of religion, led to the consecration of Volodymyr Sokalski for a separate Sich Archimandrite, subordinate only to the metropolitan bishop of Kiev.

Translated by Zbigniew Zabielski